

Стрельник Олена Олександрівна,  
докторантка кафедри соціальних структур та соціальних відносин

**МАТЕРИНСТВО У ФОКУСІ СОЦІОЛОГІЇ:  
ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ, СТРУКТУРНІ УМОВИ ТА ПРАКТИКИ**

*Проект монографії*

**ЗМІСТ**

**ПЕРЕДМОВА**

**РОЗДІЛ 1. МАТЕРИНСТВО У ФОКУСІ ТЕОРЕТИЧНИХ ДИСКУСІЙ**

1.1. Соціальний конструктивізм як теоретична основа досліджень материнства

1.1.1. Конструювання батьківства / материнства як проблеми

1.1.2. Роль експертного знання у конструюванні батьківства / материнства.

Медикалізація материнства

1.1.3. Пізнавальні можливості соціально-конструктивістської теорії для дослідження процесів конструювання батьківства / материнства експертами (на прикладі порад із догляду за дітьми лікаря-педіатра Євгена Комаровського)

1.1.4. Конструювання материнства у повсякденній соціальній взаємодії

1.2. Роль феміністських концепцій в актуалізації теми материнства

1.2.1. Розвиток дискусій про материнство у феміністських студіях: від інституту до практик, від універсалізації до визнання розмаїття

1.2.2. Ідеологія (інтенсивного) материнства

1.2.3. Феміністське (уповноважене) VS патріархатне (опресивне) материнство

1.3. Материнство та турбота / піклування: від приватного до суспільно-політичного в шляхах концептуалізації

1.3.1. Концептуалізація турботи: від приватного до суспільно-політичного

1.3.2. Турбота, соціальне включення та соціальне громадянство

1.4. Материнство як практика: пізнавальні можливості теорії структуризації  
Е. Гіденса

1.5. Пізнавальні можливості дослідження материнства із застосуванням теорій  
сучасності

1.5.1. Індивідуалізація як передумова другого демографічного переходу та  
трансформацій інститутів шлюбу, сім'ї та практик батьківства

1.5.2. Материнство, раціоналізація, ринок: зв'язки та соціокультурні  
суперечності

1.5.3. Материнство в суспільстві невизначеності та ризику

*Висновки за розділом 1*

## **РОЗДІЛ 2. МАТЕРИНСТВО ТА СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ**

2.1. Ідеалізація минулого та реальність: материнські практики в традиційному  
українському суспільстві

2.2. Соціально-демографічні характеристики сучасного типу материнства:  
українське суспільство в контексті європейських тенденцій соціальних змін

2.2.1. (Не)добровільна бездітність: соціально-демографічні характеристики,  
дискурси та соціальні атитюди

2.2.2. Рефлексивність та відтермінованість народження дитини як  
характеристика сучасного типу материнства

2.2.3. Материнство поза інститутом шлюбу

2.2.4. Материнство поза єдністю біологічного та соціального

2.2.5. Материнство, технології, ринок (на прикладі допоміжних  
репродуктивних технологій)

*Висновки за розділом 2*

## **РОЗДІЛ 3. МАКРОСТРУКТУРИ СОЦІАЛЬНИХ ПРАКТИК МАТЕРИНСТВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ**

3.1. Державна політика та інституційні умови материнських практик

3.1.1. Державна політика підтримки материнства в Україні: дискурси та суперечності

3.1.2. Батьківські відпустки та сервіси догляду за дітьми: Україна в контексті сімейних політик європейських країн

3.2. Матері на ринку праці

3.3. Соціокультурні аспекти материнства та піклування про дітей

*Висновки за розділом 3*

**РОЗДІЛ 4. ПРАКТИКИ ПОЄДНАННЯ МАТЕРЯМИ ОПЛАЧУВАНОЇ ПРАЦІ ТА ПІКЛУВАННЯ ПРО ДІТЕЙ**

4.1. Дизайн та основні поняття емпіричного дослідження

4.2. Повернення до роботи після народження дитини: терміни та мотиви

4.3. Інституційні послуги із догляду за дітьми, їх освіти та розвитку як ресурс підтримки працюючих матерів

4.3.1. Практики використання послуг із догляду за дітьми, їх освіти та розвитку

4.3.2. Темпорально-просторові суперечності практик поєднання оплачуваної праці та піклування про дітей в контексті послуг із догляду за дітьми, їх освіти та розвитку

4.4. Ресурси робочого місця та робочого часу в підтримці працівниць із сімейними обов'язками

4.5. Ресурси сім'ї у підтримці працюючих матерів

4.6. Темпорально-просторові виміри повсякденних практик піклування про дітей

4.6.1. Суб'єктивні відчуття темпоральної та психофізичної напруженості життя як показник конфлікту між професійними та сімейними обов'язками

4.6.2. Місто як небезпечний для дитини простір: уявлення та практики матерів

4.6.3. «Темпоральна бідність» матерів та брак вільного часу як її вияв

4.7. «Інші матері» та обмеженість ресурсів піклування про дітей

4.7.1. Матері, які самостійно виховують дітей: обмеженість неінституційних ресурсів підтримки

4.7.2. Неповносправні матері та матері неповносправних дітей: «право на материнство» та повсякденність в умовах обмеженого доступу до інституційних ресурсів підтримки

*Висновки за розділом 4*

## **ПІСЛЯМОВА**

## **ЛІТЕРАТУРА**

## **ДОДАТКИ**

У монографії запропонована спроба виділення материнства як предмету соціологічного теоретизування та емпіричного дослідження. У вітчизняних соціальних студіях та суспільних дискусіях тема материнства актуалізується переважно в площині його функціонально-рольового призначення. У наукових (передусім соціально-педагогічних) дослідженнях материнство визначається як особлива соціальна роль, пов'язана з реалізацією репродуктивної та соціалізаційної функцій сім'ї. Питання сім'ї та материнства актуалізуються здебільшого в термінах кризи та девальвації, а їх обговорення супроводжується закликами відродження «традиційних духовних цінностей» та «престижу материнства». Емоційна насиченість теми прав дитини та дитячої вразливості створює сприятливий ґрунт для перетворення (без)відповідального батьківства/материнства на предмет гострих суспільних дискусій: телевізійні шоу, тексти теленовін, дописи в періодичних виданнях та Інтернет-форумах рясніють повідомленнями про батьківську безвідповідальність та некомпетентність, про насильство батьків над дітьми, про дітей, залишених без батьківського догляду і піклування, про «загрозливі» феномени «чайлд-фрі» та сурогатного материнства, продукуючи «моральні паніки» (С. Коен), а також ностальгію за «втраченими духовними

та сімейними цінностями» у консервативній риторичі. На політичному рівні консервативно-кризовий підхід до актуалізації теми материнства віднаходить своє втілення у неотрадиціоналістичній державній риторичі та консервативних політичних ініціативах, за яких жінки розглядаються як ресурс, покликаний вирішувати завдання демографічного розвитку країни (як-то у законопроектах про заборону абортів чи «податку на бездітність»).

Поряд із цим, особливі смисли та практики материнства досі залишаються на маргінесі наукових студій та публічного обговорення. Одна з причин такої академічної та публічної невидимості материнства – це зведення його до приватного та натуралізованого: серед усіх типів соціальних відносин відносини матері та дитини сприймають як на рівні повсякденних, так і академічних дискурсів, у якості найбільш природних, заснованих на любові, турботі та жертвовності. Турбота/піклування як основа материнських практик знецінена в публічній сфері в межах гендерного розподілу праці. Такий підхід ігнорує соціальний характер материнства, складний характер материнських практик піклування про дітей та напруження і суперечності, що супроводжують ці практики.

Актуальність пропонованого дослідження становлять три основні суперечності. *По-перше*, це суперечності між процесами індивідуалізації, вимогами ринку праці, що передбачають високу актуалізацію життєвого успіху, активне залучення батьків до сфери зайнятості, з одного боку, та зростаючими суспільними вимогами до соціалізуючої функції сім'ї, а також поширенням практик «інтенсивного», дитиноцентрованого материнства у сучасній (домінуючій) батьківській культурі, з іншого боку. *По-друге*, це суперечності між підвищенням суспільного та державного запиту на відповідальне батьківство та слабкістю інституційних умов підтримки сім'ї, а також публічною невидимістю турботи/піклування, що має першочергове значення як для індивідів, так і для соціальної згуртованості у цілому (див. наприклад, випуск журналу ISA за 2015 рік, присвячений міжнародним дискусіям про піклування). *По-третє*, це суперечності між домінуванням

есенціалістичного та натуралізованого погляду на турботу/піклування як «природну» жіночу роль та потребами досягнення гендерної рівності: розгляд жінки як єдиного суб'єкту піклування про дітей виступає засобом легітимації та фактором гендерної нерівності в Україні.

У монографії запропонована спроба соціологічного вивчення материнства, що може послугуватися розвитку структурно-діяльнісної його (материнства) концепції. Спираючись на низку праць (Е. Глен, С. Радик, А. О'Райлей, А. Річ, В. Хельд, А. Хохшильд), ми розглядаємо материнство як особливий вид гендерованих соціальних практик, пов'язаних з піклуванням/турботою про фізичне, емоційне та інтелектуальне благополуччя дітей, що здійснюються біологічними чи соціальними матерями у конкретних (історичних, соціально-економічних, соціокультурних та інших) контекстах. Структурно-діяльнісна концепція, пізнавальні можливості якої представлено в монографії, спрямована на дослідження материнства в контексті взаємодії агентів та структур, мікро- та макрорівнів суспільства. У доробку продемонстровано варіативність практик материнства в соціоісторичному вимірі та виявлено соціально-демографічні характеристики сучасного типу материнства, обумовлені глибинними історичними, демографічними та соціокультурними змінами; виявлено суперечності між означеними змінами та політикою підтримки материнства в Україні; проаналізовано макроструктури материнських практик в сучасному українському суспільстві, представлені державною політикою, ринком праці та соціокультурними смислами материнства. На матеріалах емпіричного дослідження продемонстровано пізнавальні можливості концепції для вивчення повсякденного розгортання материнських практик. Зокрема, було виявлені ресурси, на які спираються ці практики, їх (практик) темпорально-просторові виміри, суперечності та напруження.

**Теоретичну основу дослідження складають: 1)** теорії, що дозволяють уникнути протиставлень дії та структури, об'єктивного та суб'єктивного,

соціального та особистісного в дослідженні практик материнства (структуралістський конструктивізм П. Бурдьє, теорія структурації Е. Гіденса, інтегрована соціологічна теорія Дж. Рітцера, теорія соціальних практик А. Реквітца); 2) об'єднанчі підходи до аналізу гендерних відносин (Є. Здравомислова, Р. Коннелл, Б. Пфау-Еффінгер, А. Роткірх, А. Тьомкіна); 3) теорія соціального конструювання реальності та праці, що дозволяють виявити сконструйований характер материнства (П. Бергер, Д. Зіммерман, Т. Лукман, К. Уест, Ю. Градскова, Н. Черняєва), 4) праці феміністського спрямування, що актуалізували тематику материнства в соціальних дослідженнях, та сприяли розрізненню інституційного (англ. *motherhood*) та діяльнісного (*mothering*) аспектів материнства (Э. Н. Глен, Р. Коллінз, Е. Оеклі, С. Радік, А. О'Райлей, А. Річ, С. Файерстоун, Б. Фрідан, Ш. Хейз, Н. Чодороу); 5) теоретичні розробки з концептуалізації турботи/піклування як особливого типу соціальних відносин та практики (С. Грегори, С. Баулбі, Д. Конрадтсон, С. Радік, Л. Мак-Кі, И. Мак-Ферсон, В. Хельд, А. Хохшильд, Х. Ярвіс).

**Емпіричну базу дослідження** складають: дані соціально-демографічних досліджень Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України (2008-2011 рр.); обстеження та дані Державної служби статистики «Економічна активність населення України» (2013 р.), «Праця в Україні» (2013 р.); «Дошкільна освіта в Україні» (2010-2014 рр.); «Дослідження участі жінок у складі робочої сили в Україні» (Український центр соціальних реформ, Інститут демографії та соціальних досліджень, 2012 р.); дані міжнародних досліджень «Європейське дослідження цінностей», «Європейське соціальне дослідження», «Європейське дослідження якості життя» 2007-2011 рр.; дані Організації економічного співробітництва та розвитку про рівень економічної активності матерів та рівень охоплення дітей дошкільного віку центрами денного догляду в країнах Європи (2010-2011 р.); документи законодавства та державних програм демографічного розвитку, підтримки сім'ї та материнства в Україні;

Семинар факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 16.12.2015 р.  
авторське (кількісне, n=373; та якісне, n=27) дослідження практик поєднання оплачуваної праці та піклування про дітей працюючими за наймом матерями – мешканками великих міст (на прикладі м. Полтава та м. Київ, грудень 2014-вересень 2015 рр.); повідомлення матерів-учасниць Інтернет-форумів (n=7) на релевантні дослідженню теми.

\*\*\*

*У першому розділі «Материнство у фокусі теоретичних дискусій»* було здійснено огляд тих теоретичних підходів, які формують плідні для соціологічного аналізу пізнавальні стратегії вивчення материнства, на протиположні підходам, що вибудовують есенціалістичне та натуралізоване його (материнства) бачення. Було виявлено декілька провідних пізнавальних тенденцій дослідження материнства в зазначених підходах. У межах *соціально-конструктивістський підходу* стверджується, що значення материнства змінюються з часом та простором, а сутнісного та універсального досвіду материнства не існує. Соціально-конструктивістська теорія (П. Бергер, Т. Лукман, К. Уест, Д. Зіммерман, І. Ясавєєв) надає пізнавальні можливості для дослідження процесу конструювання материнства експертним знанням, медіями, через механізми медикалізації (Т. Арчакова, Ю. Градскова, Б. Луптон, Н. Міцюк, Д. Міхель, Д. Мизгін, О. Сасункевич, А. Тьомкіна, Є. Бороздіна, Ф. Фуреді, Н. Черняєва, А. Шадріна) та у ході повсякденної соціальної взаємодії (Дж. Коллет).

Спираючись на принципи соціально-конструктивістського аналізу, дослідниці, які працюють у межах *феміністських концепцій*, актуалізували тему материнства як особливої гендерованої практики та досвіду, предмету безпосередньої рефлексії та досліджень. Особливим значенням цих концепцій є суб'єктивація матерів через визнання унікальності жіночих досвідів та озвучування жіночих голосів в андроцентрованій публічній сфері та академічній діяльності. Феміністські підходи до актуалізації материнства є неоднозначними щодо питання про роль материнства в системі гендерної нерівності та житті жінок. Загальною тенденцією розвитку дискусій у цьому

напрямку є перехід від аналізу материнства як статичного, універсального, пасивного та опресивного (пригнічувального) для жінок (С. де Бовуар, С. Радік, С. Файерстоун, Б. Фрідан, Н. Чодороу) до аналізу материнства як контекстуального, активного та уповноваженого (П. Коллінз, А. О'Райлей). В основі цих напрямків теоретичних дискусій знаходиться розрізнення материнства як інституту (англ. *motherhood*) та як практики (*mothering*) (А. Річ).

Одним із провідних концептів західних соціальних досліджень гендерних відносин та соціальних політик, актуалізованих феміністськими дослідницями, є концепт турботи/піклування (англ. *care about, care for*). Основою сучасних теоретичних розробок є денатуралізація турботи та практик піклування в їх «природному» зв'язку з жіночими гендерними ролями. Стверджується, що практики піклування можуть здійснюватися в різні способи, різними суб'єктами та інституціями, як у приватній, так і в публічній сферах. Загалом шляхи концептуалізації турботи розвивалися від мікрорівня до макрорівня: від опису жіночих досвідів у сфері приватного до категорії аналізу режимів соціальної політики («соціальна турбота») та соціальної громадянськості (Е. Н. Глен, М. Дейлі, Р. Кромптон, Дж. Льюїс, К. Лінч, М. Лайонс, Дж. Ньюмен, Б. Пфау-Ефінгер, С. Севенхюсен, Е. Тонкенс, А. Хохшильд, В. Хельд, Ж. Чернова). Способи визначення та концептуалізації турботи / піклування можна умовно розділити на чотири основні групи: 1) як особливої етики та особливого типу відносин, що ґрунтується на значущості міжособистісних стосунків, відповідальності, компетенції, чутливості, емпатії (С. Севенхюсен, Дж. Тронто, В. Хельд); 2) як особливого емоційного зв'язку між суб'єктом та об'єктом турботи (А. Хохшильд); 3) як категорії соціальної політики, що описує інституційні умови, за яких реалізуються потреби «залежних» категорій громадян(ок) у догляді та піклуванні (М. Дейлі, Дж. Льюїс, Ж. Чернова); 4) як особливого типу емоційної та фізичної роботи (Д. Конрадтсон, С. Радік, В. Хельд, А. Хохшильд).

Теоретичні можливості подолання дихотомії приватного та публічного у концептуалізації материнства як практик надає також *теорія структурації Е. Гіденса*. Основа теорії структурації – це онтологія часу та простору в концептуалізації практик. Така теоретична позиція дозволяє вийти за межі діадичних взаємин матері та дитини в дослідженні материнства, надаючи концептуальні можливості для вивчення просторових та темпоральних вимірів материнських практик. Так, повсякденні практики піклування пов'язані з особливими темпоральними характеристиками: низка західних досліджень продемонстрували роль часу в організації сімейної повсякденності та дефіцитний характер часу повсякденних практик тих матерів, які поєднують піклування про дітей з оплачуваною роботою (М. Арнольд, В. Брайсон, М. Гібс, Х. Дейвіс, К. Дейлі, Л. Крейг, Б. Ненсен, С. Сарре, Д. Созертон, А. Хохшильд).

Соціологічний підхід до вивчення материнських практик передбачає дослідження їх структурних контекстів та зв'язків із історичними, економічними, демографічними, соціокультурними процесами та змінами. Такі можливості надають теоретичні концепції індивідуалізації, раціоналізації та ризиків. Процеси індивідуалізації як найбільш значуща риса сучасності є суперечливими та неоднозначними. Попри нові можливості для самореалізації особистості, «відкритість» життєвих біографій, автономію та свободу вибору (у т.ч. у сфері шлюбної, сексуальної та репродуктивної поведінки), процеси індивідуалізації породжують нові суперечності, нерівності та конфлікти. Йдеться передусім про суперечності між вимогами ринку праці, раціоналізацією та сферою приватного – сім'єю, шлюбом, материнством, батьківством, дружбою (У. Бек, Е. Бек-Гернсхайм, К. Гатрел, Ш. Хейз, А. Хохшильд) та появу специфічної для сучасних індивідів проблеми рівноваги роботи та життя (*work-life balance*), що є особливо гострою для жінок, які поєднують оплачувану працю з сімейними обов'язками (*work-family balance*).

Таким чином, було здійснено огляд теоретичних підходів, що збагачують соціологічне бачення материнства як особливої соціальної практики та факторів, що визначають його сучасний характер та тенденції змін. Втім, поряд із значим внеском означених підходів, використання окремих із них може призвести до фрагментованості знання про материнство. Ця фрагментованість може бути подолана за рахунок створення соціологічної концепції материнства з позиції структурно-діяльнісного підходу, спрямованого на вивчення материнства у контексті взаємодії агентів та структур, мікро- та макрорівнів суспільства.

У другому розділі *«Материнство та соціальні зміни»* йдеться про основні соціально-історичні етапи змін культурних образів материнства, практик материнсько-дитячих взаємин та соціально-демографічних характеристик материнства. Звернення до різноманітних джерел із історії жіночої повсякденності та історії дитинства (Ф. Арьес, Е. Бадінтер, А. Белова, М. Грушевський, Р. Зідер, І. Ігнатенко, О. Кісь, І. Кон, В. Маслійчук, Л. деМоз, Н. Пушкарьова, І. Сердюк) надало можливість висвітлити історичний та соціокультурний, а, отже, мінливий та варіативний характер материнських практик. Ця пізнавальна стратегія послуговується також критиці сучасного державного неотрадиціоналістичного дискурсу материнства, що ґрунтується на ідеалізації минулого, риторичі «золотої доби» української родини та закликах повернення до «традиційних духовних цінностей».

У розділі продемонстровано історичний характер сучасного соціокультурного образу «відповідального», «хорошого» материнства. Культурні образи матері в європейській соціальній історії були тісно пов'язаними з еволюцією ставлення суспільства до дітей та феномена дитинства у цілому (Ф. Арьес, І. Кон, Л. деМоз). Поява нового образу дитинства, підвищення інтересу до дитини в усіх сферах культури, визнання за дитиною автономії, самостійної соціальної та психологічної цінності відбулося у європейській культурі упродовж XVII–XVIII століть. Внаслідок

цих процесів змінюються й соціокультурні уявлення про материнство. Визначення материнських та батьківських ролей у сучасному їх розумінні – це явище, що супроводжувало народження індивідуалізованої та інтимізованої нуклеарної сім'ї буржуазного типу (Р.Зідер, Н. Пушкарьова). Визнанням (хоча і за певної дискусійності) у європейській соціальній історії є поділ еволюції материнсько-дитячих взаємин та їх соціокультурних значень на дві епохи: до XVIII століття (названу Е. Бадінтер періодом «материнської байдужості») та після неї. «Народження» дитинства як окремого соціокультурного явища супроводжувалося й дискурсивним народженням «нового (відповідального) материнства» починаючи з XVIII століття, позначеного входженням материнства до публічного європейського дискурсу як суспільного питання, а, відтак, і початком інституціалізації материнства. Віднині батьківська любов до дітей перестає бути індивідуальним феноменом, а перетворюється на обов'язкову нормативну установку культури. Традиційне дотримання дистанції між батьками та дітьми, поширені фізичні покарання дітей віднині перетворилися на проблему. Суспільство не тільки збільшує обсяг турботи про дітей, але і ставить їх у центр сімейного життя, при чому виключна відповідальність за їх виховання покладається на мати. До початку XX століття формується культура материнства, ґрунтована на активній участі матері у вихованні дітей та скорочення числа послуг найманих працівниць – нянь, гувернаток, годувальниць (Н. Міцюк). Починається кампанія за грудне материнське вигодовування, зростають вимоги до гігієни дітей, виникає педіатрія як розділ медицини, материнство перетворюється на об'єкт інституційного регулювання, перш за все, через експертне (медичне та педагогічне) знання. Звичайно, поява соціокультурних уявлень про материнську любов до дитини як невід'ємну характеристику образу матері відбувалась поступово та нерівномірно у різних країнах та різних соціально-економічних прошарках, наприклад, у середовищі селянства ще тривалий час панували «старі» погляди на роль дитини у сім'ї та материнські практики (О. Боряк, О. Кісь).

Таким чином, упродовж XVIII-XX століть відбулися важливі історичні, соціально-економічні, демографічні та соціокультурні зміни, що визначили характер батьківських/материнських практик у сучасних європейських суспільствах. Умовно можна розділити «традиційний» (властивий домодерним та ранньомодерним суспільствам) та «сучасний» тип батьківства. Ця модель є ідеально-типовою, позаяк зміни соціокультурних смислів батьківства і дитинства, зміни батьківських практик відбувалися (та відбуваються) нерівномірно у різних країнах, соціальних класах, етнічних групах, регіональних контекстах. З-поміж тенденцій, що позначають зміни соціально-демографічних материнства в сучасних європейських, у т.ч. в українському, суспільствах, були виокремлені наступні: 1) імперативне, нерефлексоване та неплановане батьківство/материнство змінюється на неімперативне, рефлексоване та плановане; 2) дедалі відбувається автономізація шлюбної та репродуктивної поведінки, внаслідок чого батьківство, а надто материнство, відокремлюється від інституту шлюбу; 3) відбувається плюралізація моделей та форм сім'ї, розділення єдності біологічного та соціального в материнстві, зокрема, завдяки допоміжним репродуктивним технологіям. Ці соціально-демографічні зміни створюють нові виклики для сімейної політики та політики підтримки материнства як її складової.

*У третьому розділі «Макроструктури соціальних практик материнства в сучасній Україні»* увагу було сфокусовано на макроструктурах практик материнства в сучасному українському суспільстві, представлених державною політикою, ринком праці та соціокультурними смислами материнства. Були виявлені дискурсивні та інструментальні суперечності державної політики підтримки материнства як інституційної основи материнських практик, а саме: 1) суперечності між незворотними соціально-демографічними процесами плюралізації моделей та форм сімейних відносин, активним залученням жінок до сфери зайнятості та неотрадиціоналістичною державною риторикою з апеляцією до «традиційних

цінностей», «золотої доби» української родини та «відродження національних традицій» як шляху демографічного зростання та соціального благополуччя; 2) суперечності між відтворенням неотрадиціоналістичних уявлень про гендерні, у т.ч. материнські та батьківські ролі, та потребами досягнення гендерної рівності. У низці законів України, поряд з антидискримінаційними положеннями, відтворюється дискурс материнства як «головного призначення» жінки.

Ці суперечності виявляються також в інструментах сімейної політики та політики підтримки материнства як її складової: попри актуалізацію державного та суспільного запиту на «відповідальне батьківство», інституційні механізми підтримки сімей та батьків в Україні є суперечливими. Йдеться, зокрема, про батьківські відпустки та дошкільні навчальні заклади як головні інструменти цього механізму. В Україні материнська (декретна) відпустка за тривалістю та рівнем оплати знаходиться в найбільш поширених в Європі рамках. Відпустка по догляду за дитиною може тривати до трьох років, що можна порівняти з найбільш тривалими європейськими аналогами. Проте, на відміну від більшості європейських країн, відпустка по догляду за дитиною до трьох років із 1 липня 2014 року в Україні не оплачується (її почасти компенсує допомога по народженню дитини). Попри актуалізовану на державному рівні потребу у досягненні гендерної рівності, законодавство України, на відміну від більшості європейських країн, не передбачає також окремої квоти для батька у відпустці по догляду за дитиною, що є одним із структурних факторів низького залучення чоловіків до репродуктивної праці та фактором гендерної нерівності. Одним із найважливіших ресурсів підтримки працюючих матерів є державні дошкільні навчальні заклади. Результати порівняльних досліджень свідчать про те, що Україна відноситься до кластеру європейських країн з відносно невеликою часткою дітей охоплених послугами дитячих садків. Найгострішою проблемою дитсадків в містах України є нестача місць в них, що фіксується починаючи з 2006 року. Цей фактор впливає на трудові

стратегії матерів, зокрема, на терміни повернення матерів до професійної діяльності після народження дитини та, як наслідок, послаблює їх позиції на ринку праці.

Внаслідок слабкості інституційних механізмів підтримки працюючих матерів, вирішення конфлікту між оплачуваною та репродуктивною працею переміщується на ринок – за рахунок залучення комерційних послуг із догляду за дітьми, на мікрорівень сім'ї – за рахунок ресурсів неформальної підтримки з боку членів сім'ї, а частіше – за рахунок ресурсів матерів, їх часу чи обмежень активності у сфері оплачуваної праці. Так, попри те, що Україна відноситься до кластеру європейських країн з високим рівнем економічної активності жінок, рівень зайнятості жінок зворотно пропорційний кількості дітей у них: станом на 2011 рік розбіжність між рівнями зайнятості матерів однієї дитини та матерів трьох (та більшого числа) дітей становила 26%. Це може свідчити про низьку ефективність державної, а також корпоративних політик сприяння успішному поєднанню професійних та сімейних обов'язків, та загалом суспільної підтримки працюючих матерів.

Аналіз структурних умов материнських практик вочевидь був би неповним без врахування соціокультурних смислів материнства, батьківства, турботи про дітей. За даними авторського та інших досліджень, соціокультурні смисли батьківства, а саме його ціннісні, нормативні та ідеальні виміри, є гендерованими. Населення України демонструє загалом більш традиційні, порівняно з іншими європейськими країнами, гендерні уявлення. Так, панує думка про більшу важливість материнства для жіночої самореалізації порівняно зі значущістю батьківства для самореалізації чоловіка та про другорядність інших (окрім материнських) соціальних ролей жінок, а надто, жінок-матерів. Зазначимо, що сучасні практики материнства обумовлені не тільки особливостями «гендерної культури», але зазнають також впливу соціокультурних змін статусу дитинства. Характеристиками сучасної (домінуючої) батьківської культури є «центрований на дитині» стиль батьківства (А. Абрамова, Є. Асонова, М. Майофіс та І. Кукулін) та

«інтенсивне материнствування» (англ. *intensive mothering*) (А. Шадріна, Ш. Хейз), що вимагає наявності додаткових ресурсів часу та уваги, що їх матері щодня приділяють своїм дітям. Характер, напруження та суперечності цих повсякденних практик піклування про дітей є фокусом наступного розділу.

У четвертому розділі «*Практики поєднання матерями оплачуваної праці та піклування про дітей*» на матеріалах авторського емпіричного (кількісного та якісного) дослідження було продемонстровано пізнавальні можливості структурно-діяльнісної концепції материнства для вивчення повсякденного розгортання материнських практик. На прикладі специфічного об'єкту дослідження (працюючих за наймом матерів, які мають принаймні одну дитину віком до 10 років) було виявлено, що практики піклування про дітей потребують не тільки координації взаємодії членів сім'ї, але і медіації між приватним та публічним – залучення сервісів із догляду за дітьми, їх освіти та розвитку, ресурсів робочого місця, ресурсів часу та простору.

Беручи до уваги складність емпіричної операціоналізації *турботи* як етичної та емоційно-персоналізованої категорії (про що зазначалося в першому розділі), емпіричне дослідження сфокусоване на практиках *піклування* про дітей як діяльнісному вимірі материнства. В основу дослідження покладено концептуальний підхід визначення практик як рутин, тобто здійснюваних звичним чином в ході повсякденної соціальної діяльності (П. Бергер і Т. Лукман, Е. Гіденс, А. Реквітц). Ми виокремлюємо два типи практик піклування про дітей: повсякденні практики піклування, тобто рутинизовані (повторювані) щоденні дії з забезпечення фізичного, психоемоційного та інтелектуального благополуччя дитини та ситуативні практики піклування – дії, необхідність яких обумовлена як непередбачуваною, так і передбачуваною конкретною ситуацією (наприклад, хворобою дитини). Ресурси практик піклування – люди, ідеї, матеріальні об'єкти, послуги, час та простір, що задіяні у реалізації матерями практик

піклування про дітей. У межах емпіричного дослідження увагу сфокусовано на: 1) ресурсах робочого місця та часу, що виступають найважливішими умовами успішного поєднання оплачуваної та репродуктивної праці; 2) ресурсах неформальної підтримки (наприклад, з боку членів сім'ї); 3) ресурсах інституційних та неінституційних послуг із догляду за дітьми, їх освіти та розвитку, що їх надають державні та приватні дошкільні навчальні заклади, наймані працівники, освітні центри тощо; 4) часі як найбільш дефіцитному ресурсі працюючих матерів (В. Брайсон, А. Хохшильд).

Одним із найважливіших ресурсів поєднання матерями повсякденного піклування про дітей та оплачуваної праці є ресурси робочого місця та робочого часу. Доступність цих ресурсів конкретизувалась через виявлення можливостей: гнучкого графіку та гнучкого місця роботи, гнучкої відпустки, соціального захисту та лояльності робочого колективу та керівництва до працівниць із сімейними обов'язками. Було виявлено, що державні підприємства та установи частіше забезпечують ресурси соціального захисту та гнучкість відпустки для працівниць із сімейними обов'язками, а приватні – поряд із більшою поширеністю несприятливих характеристик робочого часу (нетипових робочих годин, понаднормової праці та праці у вихідні дні), надають більшу можливість гнучкого графіку та гнучкого місця роботи.

У контексті інституційних послуг із догляду за дітьми, їх освіти та розвитку, що їх надають дитсадки, групи продовженого дня у школі, гуртки, секції тощо було виявлено низку темпоральних та просторових суперечностей, напружень повсякденних материнських практик піклування про дітей. Зокрема, виявлено: 1) суперечності між робочим часом дитсадків та тривалістю робочого дня батьків, а також між інституційними правилами та практиками регуляції робочого часу дитсадків, що створює темпоральні та просторові напруження повсякденності працюючих матерів; 2) суперечності між тривалістю робочого дня матерів та наданням послуг додаткової освіти та розвитку дітей, попит на які стимульований процесом «інтелектуалізації дитинства» (Є. Асонова). Ці суперечності загострюються просторовими

контекстами. Йдеться про підвищену увагу матерів до безпеки дітей поза домом та уявленнями про місто як небезпечний для дітей простір, що визначає характер повсякденної мобільності матерів, обумовленої необхідністю супроводу дитини та/або контролю її просторового переміщення містом.

Слабкі інституційні умови для успішного поєднання професійних та сімейних обов'язків є одним із факторів, що визначає трудові стратегії матерів: відтерміноване повернення до роботи після народження дитини, пошук роботи з кращими умовами праці, подовження терміну відпустки по догляду за дитиною. Було виявлено також, що за умов слабкості інституційних механізмів, компенсаторну роль відіграють наступні ресурси: 1) неінституційні практики на робочому місці, наприклад, неформальні домовленості з керівництвом та/або колегами про відсутність на роботі для вирішення сімейних питань; 2) залучення батька до радше ситуативних, ніж рутинизованих практик піклування про дитину в сім'ях із двома батьками, а також неформальних послуг із догляду за дітьми, що надаються іншими членами сім'ї; 3) «домашній час» матері: інтенсивність його використання, планування, виконання кількох справ одночасно, скорочення обсягу вільного часу.

Окремий підрозділ було присвячено повсякденності матерів, які мають обмежений доступ до неінституційних та інституційних ресурсів їх підтримки, зокрема, матерів, які самостійно виховують дітей, та матерів, які доглядають та виховують неповносправних дітей. Цей підрозділ дозволив не тільки висвітлити розмаїття материнських практик, а також дослідити материнську повсякденність в її зв'язку як із мікросередовищем, так і з макросередовищем цих практик.